

На площі перед альтанкою страчували злочинців, а козаки були соціальною елітою — забутий спадок Полтави

Якби Полтава на мить струсила з себе імперське минуле, що перетворило її на губернське, а потім радянське місто, якою б ми її побачили? З погляду російського нарративу, Полтавська битва вважалася єдиною історичною подією, що сформувала місто. У цій статті наше завдання — розвіяти цей міт.

«Полтавська хвиля» продовжує серію матеріалів полтавського блогера-історика Романа Гежі.

Уявімо 1482 рік. Після тривалих спустошливих нападів кримських татар, старій літописній Полтаві прийшов кінець, як і багатьом іншим поселенням Полтавщини. Місто відновлювало життя тривалий час.

У роботах дослідниці Олени Коваленко 1430-1608 роки вказані як період, коли Полтава була пустою. Вона значилася лише як земля, що була у власності могутніх литовських, польських і руських (не російських) магнатів, які передавали її один одному чи захоплювали, як у класичному європейському середньовіччі.

Полтава належала Києву та була у власності спочатку Вітовта, тоді Ольгерда, далі князів Глинських, Жолкевського, Конопольського та наостанок Вишневецького. Після цього почалися повстання.

Полтава як фортеця Речі Посполитої

У 1608 році Річ Посполита збудувала Полтавську фортецю для захисту польських володінь від кримських татар і записала її як «пуста слобода». Поступово сюди, до Іванової гори, почали прибувати ремісники, селяни, козаки, які звільнялись короною від повинностей на 15-20 років.

Полтавська фортеця чимось була схожа на інші правобережні фортеці, такі як Високий Замок у Львові чи Кременець. У нас вона звалась Верхній град. Однак ці мури були скоріше земляними валами з частоколом, аніж справжньою фортецею.

Високе плато з двох боків було оточене глибокими ярами: зі східного — Панянка, а із західного — Мазурівка. Сучасна вулиця Небесної Сотні утворювала доволі неприступний трикутник, який треба було обороняти лише з третьої сторони — понад Петровським і Сонячним парками, де знаходився вал і рів фортеці.

Нині ці парки логічно відділяють центри міста — козацький Соборний майдан та імперський Корпусний парк. Тоді, звісно, існував тільки перший. Пізніше, у 1640-му, фортецю розширили на територію сусіднього пагорбу, тобто до парку «Перемога».

Навколо Старого міста існував форштадт — заселене місто з брамами у фортецю.

Поділ, Павленки, Панянка, Кобищани — передмістя, що залюднювалось разом із фортецею.

(Початок.)

Закінчення на 4-й стор.)

На площі перед альтанкою страчували злочинців, а козаки були соціальною елітою — забутий спадок Полтави

Розрита Могила, село Лихачівка.

(Закінчення. Початок на 1-й стор.)

Селітряна держава

Сильним поштовхом для заселення міста стала селітра — основа для виготовлення пороху. Ця речовина має доволі цікаву природу. Для її виготовлення використовують порігні з могил і старих валів городищ. Масштаби виробництва селітри на Полтавщині були величезними, область навіть називали «селітряною державою».

Річ Посполита встановила монополію на виробництво селітри й жорстко це регулювала, хоча після повстання в Гетьманщині кожен козак вмів її робити, до того ж більше не потрібно було поставляти селітру польському війську.

По річках Сула, Псел, Ворскла та Орель було зафіксовано безліч майданів, які вважають залишками селітряного промислу. До наших днів збереглося близько 250 понівечених селітроварниками курганів.

Серед них і найбільший майдан України — Розрита Могила.

Карта міста та перший урбаністичний центр

Полтавські вулиці називались від роду діяльності ремісників, які селилися на них колективно: Гончарна, Ковальська, Чоботарська, Млинська тощо. Нині сітка вулиць вже, звісно, інша.

Уже в середині 18 століття Полтава налічувала десь 43 вулиці, назви яких були пов'язані не тільки з діяльністю ремісників, а й з напрямками, як от Київська чи Павленківська, а також назв соборів.

Наприклад, головною вулицею була не сучасна Соборності, а сусідня Пилипа Орлика, яка тоді називалася Успенська на честь Успенського собору.

Своїм виглядом полтавські вулиці суттєво відрізнялися від вулиць західноєвропейських міст. Мандрівники описували їх так:

«Вулиці прями, але не бруковані, тому в дощовий час через слабку мулвату землю за брудом майже непрохідні».

Але насправді на сучасній пішохідній вулиці існувала дерев'яна вимостка, тому її ще називали Мостова.

Кожне старе місто мало Ринкову площу. В Полтаві це був Соборний майдан біля сучасної альтанки. Це була не просто площа, а головний центр суспільного життя. Щопонеділка і щоп'ятниці там відбувалися міські торги, на яких продавалося все, що привозили купці здалеку і з околиць.

Соборний майдан — це перший адміністративний центр Полтави. Тут розташовувалися магістрат, перший і другий, де відбувалось самоврядування та суд, полкова канцелярія, де займались військовими справами Полтавського полку. Поруч із собором були розміщені склади полкової артилерії та в'язниці — «секвестр». Згодом на Соборному майдані збудували Успенський собор, спочатку дерев'яний. Перша згадка про нього була у 1695 році.

Крім того, Ринок залишався місцем виконання публічних покарань засуджених злочинців. Наприклад, шахраїв тоді карали особливо жорстко — спалювали живцем (книга Юрія Волошина «Козаки і Посполиті»).

Існують виписки з журналів позовів, де часто зустрічається звину-

вачення одними полтавцями інших у відьомстві, офіційно це називалося «волшебництво», але згадок про суд над такими не було.

Релігійне життя відбувалось в єдиній на той час дерев'яній Спаській церкві, перша згадка про яку датується 1669 роком. Упродовж свого існування Полтавська фортеця перетворилася на релігійний центр, найвищими й найкращими спорудами тут були церкви, згодом їх налічувалося чотири в межах фортеці та ще дві під валами в форштадті.

Усі будівлі у фортеці та в зовнішньому місті довгий час були лише мазаними чи дерев'яними, причому другий тип був значно дорожчий. Під час опису двору козака Павла Плакси в 1777 році його клуня виявилася дорожчою за хату, бо була дерев'яною. Кам'яних будівель майже не було, лише церкви, які зводилися на зміну старим дерев'яним.

Спадок європейської правової системи в Полтаві

Важко пояснити, чому люди залишалися тут, коли була можливість йти далі у вільні землі. До того ж це територія пограниччя, відкрита постійним загрозами з боку південних земель. У 1646 році на кінець Вишневецьчини в Полтаві вже жило сім тис. людей, хоча 50 років тому місто називали «пустою слободою». Це означає, що Вишневецькі справді щось запровадили.

У 1600-х роках найбільші в Україні земельні володіння належали князям Острозьким та Вишневецьким, між ними часто виникали конфлікти. Вишневецькі — найбільші збирачі Лівобережних земель на той час, і Полтава не стала винятком.

Оскільки центром Вишневецьчини були Лубни, то можна уявити, що це Лубенське королівство, а Полтава — свого роду крайня фортеця для захисту від нападу татар. Якщо поглянути на карту, то формально так і було.

Відомо, що Вишневецькі масово виборювали для своїх містечок Магдебурзьке право, як було на землях Польщі та Німеччини. А це означало схоже судочинство і найголовніше — виборну систему.

Згідно з поширеною версією, Полтава саме під час Вишневецьчини вперше отримала Магдебурзьке право, хоча це точно ніде не задокументовано. Кажуть, дерев'яний магістрат згорів під час Полтавської битви, відповідно всі привілеї теж. Через 100 років полтавці казали: за давніх королів ми мали Магдебурзьке право і привілеї в нас були, поверніть нам його. Отже, воно для нас було важливим.

Гетьман Розумовський затвердив Магдебурзьке право для Полтави уже вдруге. Його надали за часів автономії Гетьманщини під Росією у 1752 році, але в самому кінці. Полтава однією з останніх отримала його і була найдалішим східним містом у Європі з Магдебурзьким правом. Попри всі урізани повноваження, право внесло певні риси західноєвропейського устрою до українських міст.

Є підстави казати, бо про це свідчать виписки із судових справ часів Гетьманщини в складі Росії, що люди посилювали до Литовського Статуту, який був закріплений на цих землях раніше. Ця тема чудово висвітлена у книзі Юрія Волошина «Козаки і Посполиті».

Судові справи з полтавського магістрату дозволяли зрозуміти систему матеріальних та духовних цінностей. Найбільша матеріальна цінність в Полтаві, на яку посягали, була худоба, а духовна — честь.

Широкі верстви козацтва, навіть найбідніші, послуговувались Литовським Статутом і ототожнювали себе зі шляхтою. Статут декларував рівність громадян незалежно від соціального стану та походження, віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону перетворювати вільних людей на рабів та інше. Мені здається, у цьому Статуті й полягає наша головна відмінність від східних і південних сусідів.

З ліквідацією Гетьманщини Москва започаткувала власне, як ми знаємо, «прозоре і чесне» судочинство без Магдебурзького права.

Лицарство — забутий спадок Полтави

Котляревський, який жив у часових рамках ближчих до Гетьманщини, писав красномовно про козаків: «Як славной пам'яті бувало, у нас в Гетьманщині», «За милу все отдади готові — клейноди, животи, обнови. Однак дорожча милої — це честь».

Була козацька старшина, була військова повинність, були привілеї. Козак вільно розпоряджався своїм життям і своєю землею. Відповідно козак для поневоленого кріпака — це приклад для наслідування та шани на всі покоління вперед. Мабуть, половина творів українських митців — це романтика про козацтво. То чим це не лицарство?

Не всім відомо, що козацтво в Полтаві дуже часто мало освіту, ставало, наприклад, будівничими, управлінцями чи митцями, набуло шляхетних ознак, по суті, стало новою шляхтою. Але через радянський та імперський дискримінуючі наративи та викривлені відомості зараз ми сприймаємо козацтво як шароварщину, щось аборигенне, неписьменне, із чого можна поглузувати.

На думку викладача Гарварду Плохія, козаки — це повстанці, воїни, нападники, грабіжники, торговці, все в одному, але тільки на початку. Вони були тими, ким у свій час були вікінги Київської Русі, а тоді вони поступово трансформувалися в еліту.

Історик Юрій Волошин так моделює середньостатистичного жителя Полтави:

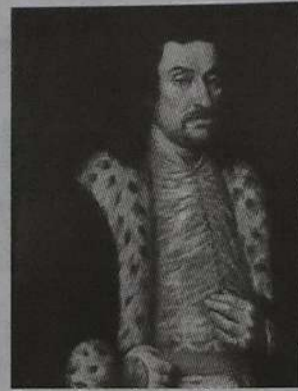
«Хай він буде козаком на Подолі з прізвищем Носенко, (найчастіше прізвища в Полтаві вказували на фізичні особливості найпершого предка, у цьому випадку — довгий ніс).

Він має родину — десь 5-6 осіб, дітей було трійко, може, більше. Він живе в Полтаві. Він не платить в місті податку, лише невеликі оклади, але несе козацьку службу. Він має біля Полтави, поза межами міста, наділ землі, з якої веде господарство. Там сіє здебільшого жито, овес, менше пшеницю. Він може мати хутір десь біля Ковалівки на річці. На цьому хуторі він може розводити худобу, може мати пасіку і шматок річки».

Рівні права мали як звичайні козаки, так і старшина, бо на городських судах судитися міг будь-хто незалежно від чину, цьому є документальні підтвердження.

Згідно зі збереженими документами, найпершим відомим козаком у Полтаві був Григорій Масло. Масло або Маслоу — україноруський православний козацький рід. Хто знайомий з пірамідою потреб Маслоу науковця Абрагама Маслоу, який був родом з Києва, зрозуміє, у чому тут зв'язок.

Найпопулярніший козак з Полтави — це Яків Остряниця або Іскра. Це не просто козак, а перший полковник Полтавського війська Речі Посполитої, який організував повстання ще перед Хмельницьким у 1638 році, але невдало. Отож Полтава одна з перших, хто започат-

Ярема Вишневецький.

Литовські Статути.

кував рух визволення селян із польської панщини.

Син Якова — Іван Іскра — був тим самим козаком з легенди про Марусю Чурай, який не дав стратити Марусю. Він був полтавським сотником за протекцією Мартина Пушкаря.

Найвідоміший полтавський козак за межами Полтавщини — це Мартин Пушкар або Мартин Полтавський, права рука Богдана Хмельницького. Йому стоїть пам'ятник на Половках біля історичного поселення Пушкарівка. Відомий також тим, що започаткував наш Хрестовоздвиженський монастир у 1650 році.

До певного періоду частка козаків у Полтаві була незначна і всі визначали себе більше за родом діяльності, аніж етнічно. Основну частину людей склали місцеві русини з діда-прадіда або діти змішаних шлюбів із поляками, москowitzами, татарами.

Козацький хрест, хрест тамплієрів, прапор Полтавщини, хрест ЗСУ.

Однак уже в описі Гетьманщини вказано, що більшість людей у Полтаві стали визначати свою національність як козаки, це був новий політичний народ. За часів Богдана Хмельницького і його повстання вся Україна «покозачилася», так дослівно зазначали польські літописці.

Схоже на те, що в цей момент і постала вільна від Речі Посполитої та Москви Україна, але, на жаль, швидко втратила це становище.

Козацький хрест ні що інше, як різновид запозиченого лицарського хреста тамплієрів. У ньому козаки хотіли висловити свою соціальну претензію на статус лицарства, який мала вільна шляхта Речі Посполитої.

Те, що Українська держава тепер успішно наслідує цю символіку, знаючи, що вона козацька, говорить про те, що ми повертаємо свій лицарський спадок, який боронив нас від поневолення 300 років тому. Власне, історія повторюється.